

З історії ризниці Софійського собору в м. Києві

Тимур Бобровський
старший науковий співробітник
Національного заповідника “Софія Київська”

Софійський собор, заснований у першій половині XI ст. в якості кафедрального храму київської митрополії, таким лишався впродовж дев'ятох століть аж до буремних подій другого десятиліття XX ст. Не дивно, що від самого початку існування в соборі накопичувалися значні матеріальні та духовні цінності, основу яких складали предмети храмової скарбниці — ризниці.

Нам мало що відомо про склад софійської ризниці XI — XV ст. Тогочасні літописи не деталізуючи згадують традиційні церковні посудини, хрести, ікони, богослужбові книги, священницький одяг, прикрашені золотом, сріблом та коштовним камінням. Відомо також, що вже з найдавнішого часу в соборі перебували в якості реліквій мощі святих, чудотворні ікони та часточки Господнього Хреста. За церковною традицією софійська ризниця комплектувалася не лише з придбань церковного притчу, але, головним чином, за рахунок пожертв (архієрейських, князівських, боярських тощо).

Неодноразові пограбування Софійського собору під час князівських міжусобиць та військових навал в XII — XIII ст. не призвели до повного запустіння соборної ризниці: софійські святині та церковне начиння домонгольського часу вивозилися з Києва і у пізніші часи, зокрема, у XV ст. до Московії та Польщі. Також маємо підстави вважати, що до початку XVII ст. збереглися й деякі інші предмети з ризниці Софії Київської XIV-XV ст.: список з чудотворної ікони св. Миколи Мокрого, мощі та благословенний хрест священомученика Макарія, залізне архієрейське крісло італійської роботи тощо. Крім того, археологічні дослідження собору та прилеглої території дозволяють віднайти окремі речі з софійської ризниці XI — XIII ст. Зокрема, під час розкопок XX-XXI ст. було знайдено релікварій з мощами св. Пантелеймона, залишки мідних та басмених шат від храмових ікон Пресвятої Богородиці та св. Миколи Мирлікійського, уламки кількох візантійських стеатитових та золото-емалевих ікон, частини бронзових хоросів, фрагменти архієрейського одягу тощо.

У 1634 р. київський митрополит Петро Могила відновив богослужіння у Софії Київській, поклавши початок формуванню нової соборної ризниці: саме відтоді здійснювалося активне оснащення храму іконами та мощами святих, наповнювалися вівтарні ризниці щонайменше дев'яти освячених церковних приділів, формувався єпархіальний архів та монастирська бібліотека, була започаткована архієрейська портретна галерея.

Значущими для комплектації софійської ризниці виявилися переміщення до собору уславлених чудотворних ікон (або їх списків), вшанування яких

призводило до збільшення храмових пожертв у вигляді донаторських замовлень на виготовлення нових шат, окремих кіотів, численних приношень вотивного характеру. Зокрема, у 1655-57 рр. у соборі з'явилася одна з найвідоміших софійських святинь – чудотворна ікона Пресвятої Богородиці Куп'ятицької, а наприкінці XVII ст. до Софії Київської було перенесено дві чудотворні ікони з м. Любеча. Важливі зміни у долі софійської ризниці відбулися наприкінці XVII ст. за часів митрополита Гедеона Святополк-Четвертинського, який започаткував практику посмертного заповідання Софії Київській особистих коштів та майна київських архієреїв.

Натомість пожежа, що сталася у Софійському монастирі у 1697 р., знищила усі дерев'яні будівлі довкола собору, а з ними і значну частину ризничих предметів, які зберігалися поза стінами храму – у митрополичих покоях, монастирській трапезній, чернецьких келіях. Серед втрачених речей – документи архієрейського архіву, колекція патріарших портретів тощо. Водночас наслідки цієї пожежі призвели до формування нового архітектурного ансамблю в садибі Софії Київської, а також до реконструкції собору, в якому наприкінці XVII – початку XVIII ст. було розширено обсяги другого поверху та облаштовано 8 додаткових церковних приділів з освяченими престоломи та укомплектованими вівтарними ризницями. У перші десятиліття XVIII ст. в приміщеннях Софійського собору було започатковано нову портретну галерею, поповнення якої відбувалося до початку XX ст. не лише за рахунок архієрейських зображень, але й образів правителів та вельмож Російської імперії.

До 1740 р. належить перший з відомих нині описів відновленої ризниці Софії Київської. Надалі матеріали ревізій софійського майна, що набули регулярного характеру, не лише визначили зміни в обсягах соборної скарбниці, але й зафіксували переміщення окремих її речей до «комори в архієрейських покоях», де мали зберігатися численні ужиткові речі київських митрополитів, частина портретної колекції тощо.

Наприкінці XVIII ст. внаслідок секуляризації монастирських володінь чоловічий монастир при Софійському соборі, заснований Петром Могилою, було скасовано. Натомість собор не втратив свого кафедрального статусу, тож при ньому залишилася архієрейська резиденція, а до соборної ризниці в цей час потрапило чимало предметів з церковних скарбниць інших скасованих київських монастирів, зокрема, Йорданського, Межигірського, Микільсько-Пустинного, Михайлівського Золотоверхого. Також і пізніше – у XIX ст., – церковне майно зі скасованих на теренах київської митрополії церков та монастирів через київську Духовну Консисторію нерідко потрапляло до софійської ризниці, де приймалося на постійне або тимчасове зберігання.

Також впродовж XVIII-XIX ст. софійська ризниця активно поповнювалася різноманітними церковними речами та богослужбовим одягом, які виготовлялися на замовлення місцевих кліриків або київських митрополитів, а також надавалися собору в якості пожертв від українських і

російських можновладців, та навіть пересічних прочан. Достатньо згадати, що між 1750 та 1858 рр. кількість одиниць богослужбового одягу у соборі збільшилася вдвічі (з 400 до 800 предметів), а бібліотека зросла майже втричі – з 826 у 1769 р. до 2241 томів в 1882 р. При цьому, деякі пожертви до собору, здійснені російськими імператорами у першій половині ХІХ ст., пов'язувалися з вдячними молебнами на честь військових перемог: у такий спосіб до софійської ризниці потрапили набір коштовного літургійного посуду роботи французького майстра Мартина-Гільйома Бьенне, вивезений у 1815 р. з м. Парижу, та трофейні прапори, вилучені у 1829 р. з турецької фортеці Сілістрія. Важливо також зазначити, що до початку ХХ ст. в софійській ризниці зосередилося щонайменше 15 чудотворних ікон, представлених як оригіналами (ікони св. Миколи Мокрого, Куп'ятицької Богоматері, любечські ікони Пресвятої Богородиці та Спасителя), так і списками з уславлених богородичних ікон (Братської, Володимирської, Дубовицької, Іверської, Казанської, Лохвицької, Охтирської, Печерської, Тихвинської, «Усіх скорботних радості»).

Від початку ХХ ст. спостерігаються перші в новому часі втрати софійської ризниці: у 1907 р. деякі книги софійської бібліотеки були передані до Києво-Печерської лаври; у 1909 р. 47 портретів з колекції київських архієреїв були переміщені до Церковно-археологічного музею при Київській Духовній Академії; нарешті, у 1910 р. ключ та прапори з турецької фортеці Сілістрія були передані до музею Київського відділення імператорського військово-історичного товариства. Втім колосальних обсягів ці втрати досягли вже після 1919 рр., коли у Києві встановилася радянська влада, а з Софії Київської до Музею релігійного культу було переміщено щонайменше 30 різноманітних предметів, здебільшого ікон. З 1922 р. Комісією по боротьбі з голодом у Поволжі розпочато регулярне вилучення цінностей софійської ризниці на продаж, у 1924-29 рр. до Музею культу та побутів було переміщено 679 софійських предметів, а між 1935 та 1940 рр. з собору було видалено всі іконостаси, крім головного.

У 1934 р. собор був закритий для богослужінь, натомість в архітектурному ансамблі Софії Київської було створено Софійський архітектурно-історичний заповідник (нині — Національний заповідник «Софія Київська»), у фондах якого лишилася лише незначна частка колишнього багатства соборної ризниці. Більшість вилучених предметів була переплавлена на метал, розпродана іноземцям або ж розпорошена по музейних збірках як в Україні, так і за кордоном (зокрема, в Державному історичному музеї м. Москви).

Такою постає у загальних рисах історія ризниці Софії Київської, засвідчена численними історичними, археологічними та музеєзнавчими джерелами. Виходячи з наявних даних загальна кількість предметів, які у різні часи мали відношення до софійської ризниці, становить близько 7000 предметів. Втім дотепер вдалося розшукати сліди менш ніж 2500 з них.

Сподіваємося, що подальші дослідження у цьому напрямку дозволять ідентифікувати значну частку загубленої спадщини, пов'язаної з ризницею Софії Київської.

Список використаних джерел

Абрамова І.В. Портретна галерея Києво-Софійського митрополичого будинку // Софійський часопис. Випуск 1. Харків, 2017. С. 7-12

Александрович В.С. Скарбниця Київського Софійського собору на початку XV століття // Софійські читання. Випуск 4. К., 2009. С. 133-143.

Бібліотека митрополита Флавіана (каталог книг з фонду відділу стародрукованих, рідкісних і цінних книг). К., 2011.

Бобровський Т.А. Богослужбові хрести з ризниці Софійського собору у м. Києві // Софія Київська у новітніх дослідженнях / Колективна монографія. К., 2018. С. 286-299.

Бобровський Т.А. «Микола Мокрий»: з історії найдавнішого чудотворного образу Софії Київської // Софійський часопис. Випуск 3. К., 2019. С. 99-128.

Болховитинов Е. Описание Киево-Софийского собора и Киевской иерархии. К., 1825.

Гриднева Ю. Археологічні тканини Софії Київської у світлі візантійської традиції // Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв. № 8. Харків, 2006. С. 26–48.

Кізлова А. Сакрум Софії Київської (шановані святині храму) у XVIII – середині XIX століття // Софійські читання. Випуск 3. К., 2007. С. 139-144.

Лебединцев П. Описание Киево-Софийского кафедрального собора. К., 1882.

Повстенко О. Катедра св. Софії у Києві. Нью-Йорк, 1954.

Полюшко Г. Ризниця Києво-Софійського собору // Софійські читання. Випуск 3. К., 2007. С. 353-360.

Преловська І. Передумови, обставини організації та перші кроки функціонування Софійського державного історико-архітектурного музею-заповідника. К., 2015.

Сінкевич Н. Реліквії та чудотворні ікони Софії Київської. К., 2011.

Український портрет XVI-XVIII століть / Каталог-альбом. К., 2006.